

**Літопис
українського
краєзнавства**

Науковий потенціал краєзнавства: ретроспективний погляд, сучасний стан та шляхи підвищення ефективності

У статті здійснена спроба аналізу наукового потенціалу краєзнавства. Простежується розвиток наукового складника краєзнавства від XVIII ст. до сьогодення. Особлива увага приділяється розвитку наукової тенденції в краєзнавстві під час організаційного утвердження краєзнавчого руху (20-ті роки XX ст.). Аналізуються шляхи інтенсифікації когнітивної функції сучасного краєзнавства, його подальшого розвитку як наукової галузі.

Ключові слова: краєзнавство, краєзнавчий рух, науковий потенціал, наукова тенденція, когнітивна функція.

Соціокультурна роль краєзнавства у житті суспільства ні в кого з науковців, здається, не викликає сумніву. Зокрема зазначається, що перетворившись у масовий громадський рух, краєзнавство виступає в ролі потужного культуротворчого чинника, сприяє розвитку національного почуття, любові до рідного краю тощо [7, с.21; 20, с.212]. Водночас піддається сумніву наукова спроможність краєзнавства, що воно в історіографічному сенсі вичерпало свою когнітивну функцію і т. ін. [20, с.212; 7, с.114-128]. У науковій літературі, зокрема автори статей з історії краєзнавчого руху в журналі «Краєзнавство», неодноразово порушували питання необхідності подальшого розроблення теоретико-методологічних засад краєзнавства [7, с. 11; 15, с. 99; 2, с. 6]. Про нагальну потребу оновлення теоретико-методологічних основ краєзнавства, його категоріального апарату, обґрунтування власної номенклатури наукових дефініцій і понять йшлося й на останньому, V (позачерговому), з'їзді Національної спілки краєзнавців України у доповіді голови НСКУ, члена-кореспондента НАН України Олександра Реєнта. Зважаючи на складність проблеми, ініціювалася спеціальна дискусія про перспективи краєзнавства, його вузлові теоретичні проблеми, історіософський та інтерпретаційний потенціал [40, с.44-45].

Для того, щоб краще зрозуміти науковий потенціал сучасного краєзнавства і шляхи його подальшої інтенсифікації, спробуємо здійснити огляд становлення і розвитку краєзнавства як

спеціальної галузі знань, особливо звернувши увагу на період його організаційного утвердження, коли закладалося розуміння суті краєзнавства як наукового напрямку кращими представниками науки. Слід зазначити, що за останні десятиліття значно активізувалися краєзнавчі дослідження, вітчизняна та зарубіжна історіографія поповнилася важливими працями з історії краєзнавчого руху. Водночас відзначимо, що краєзнавство в них розглядається переважно комплексно, як наукова і громадська діяльність. І це цілком виправдано, бо воно таким і є. Проте під таким кутом зору дещо розмивається бачення наукового складника краєзнавства. Тому, спираючись на джерела та сучасні наукові дослідження, варто зацентувати увагу саме на розвитку краєзнавства як наукового напрямку. Це завдання й ставить перед собою автор статті, не претендуючи, звісно, на істину в останній інстанції з огляду на складність проблеми.

Як і кожна наука, краєзнавство у своєму розвитку пройшло чотири основні етапи, а саме: витоки, зародження, становлення, утвердження (організація). Ці досить тривалі етапи М. Костиця та М. Пістун вважають відправними у визначенні періодизації історії краєзнавства [21, с. 42]. Крізь призму цих етапів висвітлюється історія становлення й розвитку краєзнавства в Україні і в навчальних посібниках [28, с. 10-74].

Зважаючи на обмежений обсяг та мету статті не будемо зупинятися на ранньому етапі (стихійно-описовому за М. Пістуном), лише

зазначимо, що в цей період, особливо в пізньому середньовіччі і на початку модернової доби, було закладено засади для розвитку наукового краєзнавства.

У другій половині XVIII ст. сталися якісні зміни в методах краєзнавчих досліджень, що призвело до появи другого етапу – зародження наукового краєзнавства в Україні (цілеспрямовано-описовий етап за М. Пістуном), який тривав до середини XIX ст. Для цього етапу розвитку краєзнавства характерне вдосконалення статистично-описових методів регіонального дослідження, підготовка монографій, книг, атласів, підвищення ролі університетів як центрів краєзнавства, організація перших науково-громадських товариств та музеїв. Принагідно зазначимо, що науковці під час вивчення територій, розуміючи, що це масштабна робота, намагалися залучити до досліджень місцеве населення. Ця традиція в Російській імперії бере початок з XVIII ст. і яскраво виявилася в діяльності В. Татищева (30-ті роки), М. Ломоносова (60-ті роки) та ін., в Україні – Ф. Туманського (1779 р.), які розробляли відповідні анкети-програми дослідження територій. На цьому етапі було підготовлено умови для становлення і утвердження краєзнавства як наукової галузі і навчально-просвітницької дисципліни.

Третій етап – становлення українського краєзнавства охоплює другу половину XIX – початок XX ст. Тоді краєзнавство розвивалося в руслі статистично-економічних та фольклорно-етнографічних досліджень народного побуту. Проте описово-статистичні методи поступилися науковим методам аналізу і синтезу, узагальнення, а краєзнавчі дослідження базувалися переважно на методології позитивізму, яка утверджувала пріоритет джерелознавства і достовірності у висвітленні подій і фактів. Базою цього слугувала діяльність Київської археографічної комісії, яка видала 35 томів «Архива Юго-Западной России» (1859–1914), що вмістили понад 200 тисяч документів з регіональної історії України XIII – початку XIX ст., монографії і статті, й сприяла розвитку краєзнавства.

Водночас у другій половині XIX – на початку XX ст. в усіх губерніях України проходив процес становлення краєзнавства та краєзнавчого руху. Цьому сприяла діяльність статистичних комітетів, зокрема чернігівського [34, с. 35-40].

У 70–80-х рр. XIX ст. для розвитку краєзнавства чимало зробило Чернігівське земство та його статистичний відділ. У розгортанні наукових досліджень на місцях важливу роль відігравали наукові товариства [10].

Важливо також зазначити, що на цьому, третьому, етапі виникає і поширюється термін «краєзнавство». Науковці зазначають, що краєзнавству довго не щастило з «пошуком імені» – упродовж всього XIX ст. воно лишалося «безіменним» оскільки відповідного поняття немає ні у словнику Даля, ні в енциклопедії Брокгауза та Ефрона [7, с. 92]. Його не подає й Борис Грінченко в словнику української мови [6, с. 68]. Разом з тим, у XIX ст. дослідження «рідного краю» у Наддніпрянській Україні вписувалося в систему «вітчизнознавства», «батьківщинознавства» («отечествоведение»), яке з середини століття запроваджувалося в систему навчання і з якого виводили корені поняття «краєзнавство» відомі дослідники 20-х років XX ст. – І. Гревс та ін. [7, с. 92, 102, 105]. Творець народної національної школи в Україні, видатний педагог К. Ушинський (1824–1871 рр.) наповнив уживаний тоді термін «батьківщинознавство» загальнопедагогічним змістом. Автор підручників «Рідне слово» і «Дитячий світ» теоретично обґрунтував необхідність використання краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі та започаткував практику шкільного краєзнавства [5, с. 10; 28, с. 83-84]. Нерозривно пов'язувала виховання й навчання дитини з краєзнавством відомий педагог і просвітник С. Русова (1856–1940 рр.), автор першого шкільного підручника «Початкова географія», виданого українською мовою [5, с. 13; 16, с. 26].

Якщо в Наддніпрянській Україні в XIX ст. був поширений термін «батьківщинознавство», то в західному регіоні України у другій половині XIX ст. почав застосовуватись термін «краєзнавство» [6, с. 68; 7, с. 97]. Пріоритет у поширенні терміну на українському ґрунті, аргументуванні його наукових основ і суспільної ролі належить І. Франкові, який у краєзнавстві вбачав і засіб наукового пізнання краю, і «перший ступінь, першу прикмету раціональної освіти», засіб виховання причетності до «живого свідомого і об'єднаного організму» [38, с. 117-119]. Я. Верменич висловлює сумнів у тому, що Франко ототожнював галицьке

краєзнавство з усією системою наукового дослідження краю, і зазначає, що «франкове бачення краєзнавства впливало із того розширеного наповнення терміна «народознавство», яке він запропонував, констатуєчи факт перетворення однієї з гілок етнографії в універсальну науку про цивілізаційний поступ і місце в ньому України» [7, с. 97-98]. Навіть якщо І. Франко й не ототожнював галицьке краєзнавство з усією системою наукового дослідження краю, то він все ж у краєзнавстві вбачав «нову, багато в чому специфічну сферу наукового пошуку – ту, в якій органічно поєднуються історичні, природознавчі, картографічні, статистичні дослідницькі методи і антропологічно-етнографічні підходи» і «... йому ж належить почесна роль «першопрохідця» у формуванні предметного поля і наукових основ українського краєзнавства» [7, с. 97]. Окрім І. Франка засновником наукового краєзнавства був С. Рудницький (1877–1938 рр.), який по праву вважається фундатором української географії і наукового географічного краєзнавства. Учений відстоював позицію комплексного краєзнавства («Нинішня географія», 1905 р.), яке б ґрунтувалося на синтезі всіх його видів [28, с. 26, 85, 86, 105].

В. Прокопчук зазначає, що шлях до утвердження й конституювання терміна «краєзнавство» був тривалим, що й у роки національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. в Українській Народній Республіці, Українській державі функціонував термін «батьківщинознавство» як в усних виступах поборника краєзнавчого підходу до постановки освіти в Україні І. Стешенка, так і в різних нормативних документах [31, с. 32]. І все ж варто зазначити, що термін «краєзнавство» з кінця XIX ст. досить часто трапляється в науковій і науково-популярній літературі як у вузькому, так і в широкому розумінні його змісту [28, с. 85]. На початку XX ст. цей термін остаточно закріплюється у педагогічній теорії, і, відповідно, відбувалося остаточне закріплення краєзнавства як обов'язкового компоненту освіти. У педагогічній думці йшов процес визначення змісту та сутності шкільного краєзнавства [5, с. 13-14]. У 1914 році П. Тутковський у теоретичній праці «Задачи и пределы географии» серед методів дослідження географії чільне місце відводив науковому краєзнавству [28, с. 85].

З погляду аналізу наукового аспекту краєзнавства найбільш важливим і цікавим є четвертий етап – етап організації і розбудови краєзнавства в Україні, в межах якого відбувалося організаційне оформлення краєзнавчого руху. Цей етап включає хронологічні межі від 1917 р. до сьогодення, і має поділ на відповідні періоди. На початку 1920-х років термін «краєзнавство» остаточно витіснив поняття «батьківщинознавство» і почав застосовуватися як до наукових пошуків, так і до громадського руху, спрямованих на вивчення певної території (краю) та захист культурної спадщини.

Значний вплив на виникнення організованого краєзнавчого руху в Росії та інших республіках, в т.ч. й Україні, мала Перша Всеросійська конференція наукових товариств з вивчення місцевого краю (1921 р.) [19]. Науковці зазначають, що взяти участь у роботі конференції запрошували представників периферійних товариств – з конференції вони роз'їхалися вже як «краєзнавці» («краеведы»). Конференція призвела до створення Центрального бюро краєзнавства (ЦБК) і початку масового перейменування провінційних наукових товариств і музеїв у «краєзнавчі» [26, с. 88, 108]. Зазначимо, що в багатьох темах виступів на конференції був присутній термін «краєзнавство», що свідчить про його поширення і активне входження в науковий обіг у той час. Наступні всеросійські конференції конституювалися як краєзнавчі. На перший погляд є дивним, що в тодішніх непростих умовах так стрімко виник новий рух, що можна порівняти зі своєрідним «вибухом». Проте дослідники зазначають, що ще з кінця 1890-х рр. і особливо в останнє десятиліття перед початком Першої світової війни в російській провінції починають масово виникати наукові товариства самого різного дисциплінарного напрямку. Були свої причини для їх діяльності і в період громадянської війни. У не менш складні часи післяреволюційних катаклізмів посилювалося прагнення місцевих дослідників до об'єднання і координації зусиль, що намітилися ще напередодні Першої світової війни. Це не залишилося непоміченим у Москві, де спробували перехопити ініціативу, що йшла «знизу» [26, с. 84-85, 87-88].

Вище вже зазначалося, що і в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. в усіх губерніях проходив процес становлення краєзнавства

та краєзнавчого руху. «Краєзнавчий і пам'яткознавчий рух початку ХХ ст. в Україні, – підкреслює Я. Верменич, – мав свої особливості – його виразно підживлювало те пробудження національної самосвідомості, яке вилилося у домагання спочатку широкої автономії, а потім і незалежності України» [7, с. 100].

Фундаментом для розгортання вітчизняних наукових пошуків стало створення у листопаді 1918 р. Всеукраїнської академії наук, у структурі якої працювала низка постійних комісій. У розгортанні наукових досліджень на місцях важливу роль відіграли наукові товариства при ВУАН [35, с. 12, 15].

Починаючи з 1922 р. в Україні термін «краєзнавство», звісно, не без впливу процесів, які відбувалися у краєзнавчому русі РСФРР, остаточно витісняє поняття «батьківщинознавство», відбувається процес швидкого формування мережі краєзнавчих інституцій. У 1922 р. академік А. Лобода очолив утворену при ВУАН Комісію краєзнавства, котра взяла на себе координацію регіональних досліджень в республіці і на середину 20-х років виступила головним центром об'єднання всіх краєзнавчих структур в Україні. Важливим моментом, який характеризував тенденцію розширення діяльності комісії, було заснування її філій у Харкові та Одесі [35, с. 11]. Окрім академічних (центральных) комісій краєзнавства, діяли наукові кафедри краєзнавства в Інститутах народної освіти, кабінети краєзнавства тощо, які інтенсивно створювалися упродовж 1923–1924 р.

Як стверджують дослідники, уже на початку 1920-х років учені та краєзнавці на місцях відчували необхідність об'єднання своїх сил. Час і події вимагали створення в Україні єдиного координаційного центру, який очолив би увесь краєзнавчий рух [17, с. 23]. Національне піднесення, яким супроводжувалася «українізація» в політиці радянської влади, створило умови для концентрації і координації зусиль краєзнавців, поєднання наукових і громадських форм краєзнавчого руху [9, с. 337]. Багато для цього зробив відомий учений, професор Харківського ІНО, голова Слобожанської комісії краєзнавства Д. Зеленін. Ініціативність і наполегливість ученого і групи його однодумців підштовхнули владні структури до проведення Всеукраїнського з'їзду з вивчення виробничих сил і Всеук-

раїнської конференції краєзнавців у 1925 році. Результатом цієї роботи стала поява координуючого органу – Українського комітету краєзнавства» [11, с. 176-177; 25, с. 22; 32, с. 19].

Я. Верменич, зазначаючи, що функції організації і науково-методичного керівництва краєзнавчим рухом не лише на території РСФРР, а й на теренах тоді ще формально незалежних радянських республік взяло на себе створене при Російській академії наук Центральне бюро краєзнавства, далі пише: «Завданням краєзнавства проголошувалося «найенергійніше збирання і зберігання усяких архівних та інших речових і писемних матеріалів», рятування пам'яток історії і культури, записування усних оповідей...» [7, с. 101]. Ці завдання, безперечно, мали місце й були важливими, на це вказують і інші дослідники [37, с. 42]. Проте вони не вичерпували весь спектр завдань краєзнавства в ті часи, особливо в першій половині 20-х років. Сучасна дослідниця історії науки в Росії М. Лоскутова, автор ґрунтовної статті про витоки і розвиток краєзнавства у 20-ті роки, зазначає, що їй вже давно хотілося почати статтю з провокаційної заяви: «Краєзнавство – це зовсім не те, що ви думаєте!», оскільки спеціалістам, які вивчають 1920-ті роки, епоху становлення і розквіту масового громадсько-наукового руху під такою назвою, добре відомо, що в цей період краєзнавство аж ніяк не вичерпувалося описом місцевого минулого, локальних традицій, «місць пам'яті» чи «слідів минулого». Воно охоплювало значно ширший спектр дисциплін, серед яких важливе місце посідали природничі науки. Останнє, однак, не викликає особливої зацікавленості ні в авторів, які займаються «археологією» російського краєзнавства, ні в спеціалістів з історії природознавства. Маргіналізація природознавчої складової краєзнавства перших десятиліть ХХ ст., вважає дослідниця, заважає задуматись над тим, яким чином досягалася концептуальна єдність гуманітарних і природничих наук в рамках одного «проекту» [26, с. 83-84].

Повернемося до I Всеросійської краєзнавчої конференції, оскільки важливо знати, як формувалися погляди на краєзнавство в пору організаційного оформлення краєзнавчого руху. Слід підкреслити, що окрім делегатів багатьох провінційних наукових товариств і установ, які прибули на конференцію, до роботи форуму

були залучені провідні вчені центральних наукових установ, працівники нових структур державного управління, котрі за родом своєї діяльності були безпосередньо пов'язані з науковими дослідженнями. Причому гуманітарні і природничі науки були рівною мірою представлені на конференції [26, с. 89-91].

На форумі, зокрема, була представлена московська географічна школа в особі її керівника Д. Анучина і його учнів-географів – О. Крубера, О. Борзова, С. Григор'єв і С. Чефранова. Сам Анучин був прибічником ідеї «суспільної науки», не обмеженої вузькими рамками університетського середовища. В 1890–1910-тих роках саме він став одним із головних пропагандистів ідеї створення загальноросійської асоціації діячів науки за зразком Британської. На сторінках «Русского антропологического журнала» Д. Анучин не раз викладав свою програму пізнання людського різноманіття Російської імперії шляхом суцільного порайонного (погубернського, поповітного, а в ідеалі навіть – поволосного) її описання силами самоорганізованої місцевої спільноти [26, с. 92]. В інтерпретації московських географів анучинської школи краєзнавство було ні чим іншим, як синонімом ландшафтознавства; спільними зусиллями краєзнавці (звичайно, під керівництвом признаних спеціалістів із провідних наукових центрів) повинні були виокремити і всебічно описати природні регіони Росії. В. Богданов, один із головних організаторів конференції, не лише солідаризувався з новою «ландшафтною» концепцією О. Крубера, О. Борзова і Л. Берга, але й прагнув синтезувати її особистими пошуками в галузі історії та етнографії, а головне – використати її для подолання розриву між наукою і російською дійсністю. «Першим завданням краєзнавства, – говорив він, – є вивчення території краю. Всі предмети і всі явища, замкнуті в кордонах крайової території, мають бути послідовно вивчені» [26, с. 98-102].

Як вважає М. Лоскутова, В. Богданов, головний «ідеолог» російського краєзнавчого руху в момент його виникнення, доклав чимало зусиль, щоб офіційною програмою руху стала, по суті, вже достатньо добре артикульована в 1900–1910-ті роки ліберальна програма вивчення всього різноманіття природних, культурних та економічних особливостей території дер-

жави. Такі суцільні порайонні дослідження передбачалося здійснювати силами самоорганізованої громадськості на місцях, що мало б служити як раціоналізації управління країною в цілому, так і власне формуванню самих регіонів [26, с.103].

Ідеї Богданова знайшли підтримку серед представників академічного середовища, зокрема академіка О. Ферсмана. Ці ідеї, як зазначає М. Лоскутова, знайшли відображення і в підсумковій резолюції I Всеросійської краєзнавчої конференції. Керівництво Наркомосу РСФРР у той час ще допускало відносно самостійний розвиток науково-громадської ініціативи і до кінця 1924 р. дозволяло В. Богданову і лідерам Академії наук скеровувати розвиток провінційних наукових об'єднань відповідно до їх поглядів і наукового бачення, презентованого на конференції 1921 р. [26, с. 108-109].

У січні 1922 р. при Академії наук було створено Центральне бюро краєзнавства, яке взяло на себе функції організації і науково-методичного керівництва краєзнавчим рухом не лише на території РСФРР, а й на теренах тоді ще формально незалежних радянських республік. Ця подія теж сприяла залученню краєзнавства в науковий процес. У бюро переважали представники наук про землю і життя, а істориків було лише троє – Платонов і кооптовані до складу ЦБК у 1922 році М. Богословський і І. Гревс. З приходом в ЦБК І. Гревса, який поступово висувається на перші ролі, частиною змісту краєзнавчої роботи стає літературно-історичне вивчення міста [26, с. 109-110].

Ключовими фігурами в керівництві краєзнавчим рухом в 1922–1924 рр. були відомі вчені В. Богданов, С. Ольденбург, О. Ферсман, В. Семенов-Тянь-Шанський, Д. Святський і Д. Золотарьов. Вони забезпечували ідейне та організаційне керівництво місцевими науковими товариствами, активно пропонували краєзнавчим товариствам на місцях дослідницькі програми, видавали журнал «Краеведение», готували доповіді з принципових питань розвитку краєзнавчого руху [26, с.115].

М. Лоскутова констатує, що на першому ранньому етапі існування організованого краєзнавчого руху (1922–1923 рр.) концепцію краєзнавчої діяльності визначали передусім географи та антропологи, які виходили із своїх уявлень про

географію як про науку про природні регіони, вивчення й опис яких і є завданням місцевої наукової громадськості. Дещо інше бачення в цей період було лише у І. Гревса, але і його зближував з іншими дослідниками зацікавлення екскурсійним методом, який у той період багато географів розглядали як особливий метод пізнання, властивий саме їхній дисципліні. У 1923 р. у цієї концепції з'являються нові нашірування. На 4-й сесії ЦБК (березень 1923 р.) була спроба лідерів АН зв'язати краєзнавчий рух з вивченням виробничих сил і проектами економіко-адміністративного районування країни, яке здійснювалося під егідою Держплану. Одночасно на 4-й сесії ЦБК краєзнавчий рух перестав розглядатися як чисто російське явище – тут уперше були присутні і були офіційно введені до розширеного складу ЦБК представники України (представники Білорусії входили до складу бюро з моменту його створення нарівні з представниками інших регіонів РСФРР) [26, с.112-114].

В Україні, окрім вже згаданих учених, важливого значення заохоченню розвитку наукових історико-краєзнавчих досліджень на периферії надавав голова Історичної секції ВУАН академік Михайло Грушевський, котрий, повернувшись з еміграції, в 1924 р. створив «порайонні комісії розроблення історії України», які здійснювали комплексне вивчення історії населених пунктів, окремих регіонів. Бурхливому розвитку краєзнавчих досліджень, консолідації місцевих наукових сил сприяли «порайонні збірники», які видавалися тоді [35, с. 12,15]. У зв'язку з цим, привертає увагу цитата з монографії Я. Верменич: «Мабуть, М. Грушевський, який, як відомо, виявляв стримано-дистанційовану позицію щодо краєзнавства, був би немало здивований, побачивши, що чи не весь доробок його «регіональної школи» зарахований в актив краєзнавства. Теж саме стосується і Д. Багалія, М. Слабченка, Д. Яворницького – масштаб цих постатей далеко не співставний з тим, який зазвичай характеризується поняттям «краєзнавство» [7, с. 243].

Обґрунтовуючи теоретико-методологічні засади нового напрямку – «історичної регіоналістики», виводячи його теоретичні витoki з доробку «істориків-регіоналістів» («регіональних шкіл») XIX – 20-х років XX ст., Я. Верменич

несхвально ставиться до віднесення «чи не всього доробку» цих учених до краєзнавства. У наведеній цитаті зацентруємо увагу на слові «зазвичай». Якщо трактувати краєзнавство як воно трактується «зазвичай», то з цим можна було б погодитися. Проте, якщо дивитися на нього з погляду наукової тенденції у краєзнавстві початку 20-х років, про що йшлося вище, то неважко помітити, що ідеї, які артикулювалися в той час у краєзнавстві, принаймні до 1924 р., досить подібні до тих, які обстоював М. Грушевський (йдеться про порайонні дослідження шляхом створення відповідної асоціації з метою залучення до дослідницької роботи місцевих сил). Головна відмінність, на наш погляд, у тому, що в російському краєзнавчому русі йшлося головним чином про природознавчий аспект досліджень, а М. Грушевський (і це його заслуга) розробляв подібні ідеї стосовно історичного аспекту. Схожість позицій, можна пояснити, очевидно, тим, що вони спиралися на ідеї, які в XIX – на початку XX ст. циркулювали як в українському, так і в російському науковому середовищі. Грушевський, як і інші тодішні вчені, розуміючи, що дослідження територій – це велика й копітка робота, намагалися залучити до цього процесу місцевих дослідників. То хіба це не стосується краєзнавства? Тому, думається, М. Грушевський, який був обізнаний з тодішнім краєзнавством, був би не так уже й здивований, побачивши, що «чи не весь доробок його «регіональної школи» зарахований в актив краєзнавства». До того ж, у наведеній цитаті слова «чи не весь» означають, що все-таки не весь доробок його «регіональної школи» зараховується в актив краєзнавства. Я. Верменич зазначає, що розуміння завдань «порайонного дослідження» історії, яке мав М. Грушевський, близько підходило до того визначення «крайової історії», котре дав у кінці 20-х рр. відомий російський історик С. Бахрушин, хоча у Грушевського межі поняття «порайонного дослідження історії» ширші [7, с. 222]. Це так, але зауважимо, що С. Бахрушин виклав своє бачення «крайової історії» саме на краєзнавчій конференції (III Всеросійська краєзнавча конференція, 1927 р.) і ув'язував його із загальнокраєзнавчим контекстом: «Вивчення (географічне, природно-історичне, етнографічне, господарське) окремої області неможливе без її

історичного дослідження» [37, с. 44]. А це є свідченням того, що ідеї, які розроблялися в рамках краєзнавчого руху щодо історичного аспекту досліджень, були близькими до тих, які розробляв М. Грушевський поза рамками офіційного краєзнавчого руху. Стосовно Д. Багалія і Д. Яворницького, то вони брали активну участь у краєзнавчому русі. На твердження про те, що Д. Багалій не докладав помітних зусиль до теоретизації краєзнавства [25, с. 25], зауважимо, посилаючись на дослідників, що взагалі окремо ключові постулати й «обласницької» теорії він ніде не оприлюднював. Характерні риси харківської «обласницької» школи Д. Багалія проглядаються у працях, присвячених безпосередньо історії того чи іншого регіону [4, с. 16]. Науковий спадок Д. Яворницького, змістом якого є вивчення запорозького краю та козаччини, можна значною мірою трактувати як краєзнавчий, недарма ж бо найпрестижніша премія Національної спілки краєзнавців України носить його ім'я. Цими зауваженнями ми жодним чином не заперечуємо право Я. Верменич не виводити корені історичної регіоналістики ні з наукового доробку Грушевського, ані Багалія, ні Яворницького, ні з «крайової історії» Бахрушина. Більше того, загалом вдячні Ярославі Володимирівні за те, що рухає локальний сегмент історичної науки вперед. Але в цьому разі лише фіксуємо, як нам здається, справедливо, факт, так би мовити, «історичного права» краєзнавства претендувати на значну частину наукової спадщини згаданих видатних учених. До речі, дослідники традиційно розглядали й продовжують розглядати цю спадщину в контексті краєзнавства. Можемо згадати академіка П. Тронька, який у своїй монографії аналізував діяльність Д. Багалія, М. Грушевського та його комісій в контексті розвитку історичного краєзнавства [36, с.42, 52-56]. Зовсім недавній приклад – стаття В. Бугрія, де науковий доробок цих та інших істориків розглядається в контексті становлення наукових засад історичного краєзнавства [4].

Не можемо не відреагувати і на ту частину цитати Я. Верменич, де йдеться про «стримано-дистанційовану позицію» М. Грушевського щодо краєзнавства, оскільки він не брав участі в діяльності Українського комітету краєзнавства і краєзнавчих комісій при ВУАН. У монографії

2003 р. цю стримано-дистанційовану позицію авторка, з посиланням на працю П. Тронька [36, с. 54-55], пояснює насамперед неприязними стосунками М. Грушевського з головою УКК М. Яворським, академіками А. Лободою та Д. Багалієм [9, с. 278]. На відсутність порозуміння між науковцями, як на одну з особливостей українського краєзнавства, вказують й інші дослідники [33, с. 37, 40; 2, с. 17]. У світлі цього, якщо вже й говорити про стримано-дистанційовану позицію М. Грушевського, то радше, мабуть, не до краєзнавства як такого, а до тодішніх керівників краєзнавчого руху. Якщо ж говорити про ставлення М. Грушевського до місцевих дослідників, то сама Я. Верменич у монографії 2003 р. низку сторінок приділила співпраці академічних осередків, якими керував Грушевський, з місцевими дослідниками, й зазначила, що завдання Асоціації, яку він створив, полягали в тому, щоб «спільними силами – академічного осередка і місцевими – розвивати дослід тих історично даних районів, з яких складалася українська земля в минулому» [9, с. 268-273]. Більше того, М. Грушевський сам виїздив на місце. Він, зокрема, підтримав ідею створення Чернігівського інституту краєзнавства. У липні 1924 р. Грушевський відвідав місто й виступив перед краєзнавчим активом з доповіддю «Завдання етнологічного і фольклорного дослід північної України».

Про все це можна було б і не говорити, якби не одна, здавалось би незначна, деталь. Якщо в монографії Я. Верменич 2003 р. ця «стримано-дистанційована позиція» М. Грушевського пояснюється, то в праці 2012 р. будь-які пояснення з цього приводу відсутні [7, с.243]. Звісно, можна сказати, що оскільки в попередній монографії вони є, то необов'язково їх повторювати. Проте без них (або ж без посилань на них) у читача може скластися враження про негативне ставлення М. Грушевського до краєзнавства, що, вочевидь, не відповідає дійсності.

Перед тим, як в Україні відбулася Всеукраїнська конференція краєзнавців (травень 1925 р.), в Росії в грудні 1924 р. пройшла II Всесоюзна краєзнавча конференція. З нею дослідники пов'язують закінчення попереднього періоду і початок нового в історії краєзнавчого руху, характерною особливістю якого можна вважати нівеляцію наукового і посилення партійного

впливу на краєзнавчий рух. ЦБК було виведене зі складу Академії наук і передане у безпосереднє підпорядкування Головнауці Наркомосу РСФРР, відбулися відповідні кадрові зміни – до складу ЦБК та редакції журналу «Краеведение» увійшли чиновники Головнауки. Зміни у кадровому складі керівництва краєзнавчого руху досить швидко стали позначатися на змісті краєзнавчої роботи. 1925 рік у цьому відношенні був ще перехідним. У теоретичному плані вже не було попередньої єдності. Тому на перший план в роботі ЦБК в цей період виходять організаційні питання [26, с. 116-117].

На такому тлі проходила Всеукраїнська конференція краєзнавців 1925 року. В Україні, вочевидь, орієнтувалися на організаційну структуру краєзнавчого руху Росії. За аналогією керівний орган краєзнавчого руху – Український комітет краєзнавства – було створено не при ВУАН (адже координаційним центром краєзнавчої роботи в Україні була Комісія краєзнавства при ВУАН), а при Головнауці Наркомосу. «З утворенням у травні 1925 р. Українського комітету краєзнавства, – констатує Я. Верменич, – цей громадський рух дістав організаційний і науковий центр» [9, с. 337]. Щодо громадського руху, то, на нашу думку, це вже не чисто громадський рух, тут бачимо певне поєднання державних і громадських форм. Потребує уточнення й теза про УКК як науковий центр, оскільки надання теоретичної та методичної допомоги краєзнавцям залишалися за Комісією краєзнавства. Компетенції Комітету краєзнавства підлягало об'єднання краєзнавців [2, с. 8]. Хотілося б акцентувати увагу також на тому, що існування УКК передбачалося як тимчасове. Він повинен був провести облік існуючих краєзнавчих осередків, об'єднати їх під єдиним керівництвом, уніфікувати організаційні форми краєзнавчої справи, спрямувати її протікання в одному напрямі і, наостанок, скликати у 1926 р. Всеукраїнський з'їзд краєзнавців. Після цього Український комітет краєзнавства мав передати свої повноваження Центральному науково-дослідному інституту краєзнавства (ЦНДІК), для заснування якого і повинен був підготувати ґрунт [2, с. 7-8].

Однак планам, які накреслила конференція, не судилося здійснитися, передусім з причини нестачі коштів. Не проведено з'їзд у 1926 р.,

не було створено й ЦНДІК. Інститут краєзнавства був створений лише в Чернігові, про що згадувалося вище, проте і він проіснував недовго.

На тлі нездійснених намірів Українського комітету краєзнавства, появу його друкованого органу – часопису «Краєзнавство» – дослідники вважають найбільшим досягненням Комітету. При цьому слід зазначити, що у планах ДВУ часопис «Краєзнавство» значився в рубриці «Науково-дослідні», «Наукові» журнали [2, с. 8]. Науковий, науково-популярний статус журналу знайшов вияв у певній частині його статей, зосереджених у розділах «Загальний» (висвітлював теоретичні засади, загальні питання краєзнавства), «Методика краєзнавчої роботи» (подавалися практичні поради з методики краєзнавчої справи). «Задум редакції, – зазначає В. Бездрабко, – полягав у тому, щоби при такому змістові перетворити власне періодичне видання на «місце зустрічі» теорії і практики краєзнавства... Концептом праць членів УКК, редколегії часопису була орієнтація на функціональному рівні на консолідацію краєзнавчих сил у країні з тим, щоб їх діяльність була легко контрольованою й упорядкованою, а на тематичному рівні – створення пріоритетів переважно за географічними, науково-практичними розвідками з краєзнавства» [2, с. 9, 11]. Тобто пріоритет отримував один напрям краєзнавства – географічний, виробничий. В. Бездрабко зростання популярності економічного, фізико-географічного аспектів краєзнавства пов'язує із загальною тенденцією, що спостерігається в перші десятиріччя 1900-х рр. – бажанням надати науці лише прикладного сенсу [2, с. 13]; [1, с.18].

Слід зазначити, що вже на I Всеросійській краєзнавчій конференції (1921 р.) виробничий напрям був яскраво вираженим у виступах наркома освіти А. Луначарського і його заступника М. Покровського. Однак не всі сприйняли такий прагматичний підхід до краєзнавства. Зокрема академік Ферсман, прямо опонуючи Покровському, застерігав присутніх від надто утилітарного підходу до вивчення природних ресурсів [26, с. 90, 106-107]. Наступним кроком у трансформації понятійного змісту краєзнавства стала 6-та сесія ЦБК, яка відбулася в січні 1926 р. в Москві. На цьому зібранні сталося відкрите зіткнення двох підходів до краєзнавства – підходу

старого складу ЦБК, пов'язаного з Академією наук, і нового, який насаджувався науковим відділом Головнауки. Після 6-ї сесії протистояння двох підходів наростало [26, с.117].

В Україні, дискусія з цього питання, розпочата I Всеукраїнським з'їздом вивчення продуктивних сил, мала продовження на I Всеукраїнській краєзнавчій конференції. В резолюції форуму говорилося, що країну треба вивчати з практичного погляду, «кладучи в основу питання підвищення продукційних сил, уникати академізму та кабінетного характеру праці, мати ув'язку з плановими установами, учбовими й науковими інституціями та провадити всю роботу методом діалекту» [2, с. 13]. На позиціях виконання постанов конференції стояв М. Криворотченко та інші безпосередні учасники творення часопису «Краєзнавство» [24, с. 2].

Науковці, констатуючи цю «виробничу» тенденцію, вважають її однією з причин занепаду краєзнавчого руху [30, с.41]. І це в цілому правильно. Проте варто зауважити, що і в рамках такого звуженого, галузевого підходу до краєзнавства діячі краєзнавчого руху України, вчені все ж широко розуміли краєзнавство і його завдання, намагалися підвести під нього наукові основи. Так, М. Криворотченко зазначав: «Головною засадою краєзнавчої роботи є: планове, систематичне, всебічне вивчення краю». Він наголошував на необхідності зв'язку краєзнавчих організацій з роботою планових і дослідних установ [24, с. 2]. Проф. О. Яната розрізняв «вузьке, специфічне» значення слова «краєзнавство» і широке: «в широкому державному його розумінні», «повний його зміст – всебічне вивчення країни», «процес масового всебічного вивчення України». Учений вважав, що завдання всебічного вивчення країни може виконати УКК, відповідно розширивши свої функції: «Український комітет краєзнавства обсягом своїх завдань має як-раз комплекс всебічного вивчення України» [39, с. 1-3]. На місцях «науковість і систематичність краєзнавчої роботи» мало забезпечувати окружне (наукове) товариство, «як наукова й методична база для роботи Бюро». Організаційною ж діяльністю мало займатися окружне бюро краєзнавства [22, с. 2]. Таким чином, передбачався розподіл наукової і організаційної роботи в рамках краєзнавчого руху.

Член УКК проф. К. Дубняк, який стояв на позиціях виняткового захисту «нового краєзнавства», також звертав увагу на необхідність комплексного, синтетичного підходу до краєзнавчого дослідження. Учений ратував за всебічне вивчення сучасного життя кожного села і міста з усіма їх різноманітними особливостями. Наполягав на тому, що «краєзнавча праця мусить розкривати розвиток і зріст нашого народного господарства статистично, динамічно, перспективно, мусить виявляти закономірності, без яких не можливо керувати розвитком господарства» [12, с. 6]. Важливим напрямом краєзнавчої діяльності К. Дубняк вважав розроблення питань районування. На його думку краєзнавча робота (краєзнавче дослідження найдрібніших територій республіки) мала дати матеріал і підставу для наукового, всебічного районування. Важливими у методологічному плані є міркування вченого про необхідність застосування порівняльного підходу (методу) при вивченні територій: «Вивчати ж ту чи іншу територію ізольовано, відірвано від таких же суміжних територій, без порівняння з суміжними територіями, без з'ясування місця й значення даної території малого обсягу в території широкого обсягу – неможлива й недоцільна річ» [13, с. 4-5]. Ці настанови ученого актуальні й сьогодні, адже краєзнавців нерідко звинувачують у невмінні вписати локальне дослідження в надлокальний контекст і, зокрема, за цим параметром деякі науковці пропонують розрізняти краєзнавство і «нову локальну історію» [8, с. 21].

Орієнтуючись на всебічне вивчення країни, Український комітет краєзнавства ставив перед собою досить амбітні завдання. Так, з 1929 р. передбачалось, спираючись на всю мережу як існуючих краєзнавчих осередків, так і окремих краєзнавців, із залученням фахівців та працівників туристичної галузі, розпочати концентрацію всіх матеріалів з вивчення УРСР шляхом систематичного складання кадастру (картотеки) краєзнавчих об'єктів [39, с. 3; 23, с. 1].

Реалізувати ці завдання не вдалося. З 1929 року розпочався різкий спад масовості краєзнавчого руху, а з 1933 – занепад. Це було пов'язано з процесами радянської всієї галузей життя суспільства, в тому числі й краєзнавчого руху. Тон у «перебудові» краєзнавчого життя задавало Центральне бюро краєзнавства, з яким УКК

підтримував тісний зв'язок. На ЦБК рівнялися керівники українського краєзнавчого руху, дотримувались узаконеного в центральній столиці курсу, методології, змісту діяльності. А там посилювалася тенденція розвитку виробничого краєзнавства. Протягом 1927–1930 рр. був замінений майже весь керівний склад ЦБК, а відомі вчені, пов'язані з краєзнавством, – М. Анциферов, С. Бахрушин, І. Гревс, М. Смирнов та деякі інші були заарештовані і вислані за звинуваченням у контрреволюційній діяльності. 1929 року було припинено видання журналу «Краеведение» та «Известий ЦБК». Щомісячник «Советское краеведение», що почав виходити з 1930 року, став органом «рішучої» боротьби з «махровим буржуазним краєзнавством» [18, с.49; 30, с.42].

Вирішальна роль у знищенні «старого краєзнавства», яке оптимально поєднувало виробничі і гуманітарні питання, належала IV Всеросійській краєзнавчій конференції (березень 1930 р.), на якій було прийнято рішення про ліквідацію існуючої краєзнавчої системи. Конференція вимагала оновлення керівних кадрів руху. На місцях було запропоновано організувати обласні, крайові і районні бюро краєзнавства, краєзнавчі осередки. Краєзнавство 1920-х років піддавалося нищівній критиці. Корінним чином змінилися завдання і мета нового «радянського робітничо-селянського масового краєзнавства», які були сформульовані в опублікованій у березні 1931 р. спеціальній постанові РНК РСФРР «О мероприятиях по развитию краеведческого дела» й передбачали розвиток лише виробничого краєзнавства. В 1931–1932 рр. практично повністю було розгромлене «старе краєзнавство» не тільки в РСФРР, але й інших республіках, зокрема в Білорусії та Україні [18, с. 49-50].

Серед причин, які обумовили занепад краєзнавчого руху в Україні, дослідники називають репресії проти активістів краєзнавчого руху; крах політики коренізації (українізації), який припадає на кінець 20 – початок 30-х років; скрутне матеріально-фінансове становище держави (що підривало авторитет УКК, приводило до втрати зв'язку з низовою ланкою); голод 1932-1933 років; ломку адміністративно-територіального устрою (перехід на обласний поділ) і розпад під тиском усіх цих обставин

краєзнавчих формувань (зокрема округових товариств), які виявилися не готовими до цих змін. Залишившись без периферії, у середині 1933 року змушений був припинити свою роботу Український комітет краєзнавства [30, с. 40-42].

До цього додалися руйнівні процеси у науковій сфері. Ліквідовувалися наукові товариства, створені свого часу під егідою ВУАН, і які мали помітний вплив на вивчення регіонів, об'єднували навколо себе кращі науково-краєзнавчі сили. 28 листопада 1929 року сесія ВУАН за пропозицією наркома освіти М. Скрипника прийняла рішення про ліквідацію своєї периферійної сітки [29, с.77]. Одночасно репресії проти старої української інтелігенції остаточно позбавили українське краєзнавство найбільш кваліфікованих і підготовлених наукових кадрів [27, с. 182].

З початку 30-х рр. керівництво краєзнавчим рухом в Україні поступово перейшло до Народного комісаріату освіти України, що продовжував орієнтуватися на масове залучення населення до краєзнавчих досліджень, ігноруючи наукові розробки «буржуазних» вчених, намагаючись відсторонити їх від участі у краєзнавчій діяльності. Це, безумовно, негативно вплинуло на краєзнавчі дослідження. Позбавлене наукового керівництва краєзнавство почало занепадати [27, с. 183]. Я. Верменич констатує: «Так чи інакше, з кінця 20-х рр. про місце і роль краєзнавства в системі наукового дослідження територій говорити вже не доводилося. Цілим рядом політичних і ідеологічних кампаній, що проводилися під гаслами боротьби за масовість, за збільшення частки пролетарсько-селянського прошарку, за викорінення «старого побуту» тощо, воно було перетворене у бюрократичну структуру, безсилий додаток до місцевих органів влади» [7, с. 106]. Системні студії з історії, природознавства, географії, економіки краю в діяльності переважної більшості краєзнавчих організацій не виправдано підмінялися різноманітними екскурсіями на підприємства, природу, бесідами, зустрічами з відомими земляками тощо [27, с. 182]. «За логічною схемою розгортання науки, – зазначають С. Куделко і О. Кашаба, – краєзнавство мало б прагнути через конкретність універсалізувати дослідження, але внаслідок значущості соціальної проблематики

краєзнавство в цей час все більше наповнюється конкретними, локальними питаннями... Тому на початку 1930-х років досягнення українського краєзнавства були не стільки теоретичними, скільки практичними» [25, с. 24-26]. З середини 30-х рр. політичний тиск змінюється політичними репресіями, і терміни «краєзнавство», «краєзнавчий рух», «краєзнавчі осередки» надовго зникають із ужитку як в засобах масової інформації, так і в наукових публікаціях [32, с. 20].

Дещо довше проіснували краєзнавчі структури в Росії, що було обумовлено рядом відмінностей у становищі українських та російських краєзнавців. У Російській Федерації питома вага краєзнавців серед репресованих була меншою ніж в Україні. Кращим було фінансування. У 1932 р. навіть створено Центральний науководослідний інститут методів краєзнавчої роботи з секторами загальних питань, вивчення природних багатств, економічного та національного краєзнавства. Проте й там фінал краєзнавства був таким самим, як і в Україні. У 1937 р. ЦБК і його друкований орган були ліквідовані [18, с. 49, 51, 54-55].

У важких умовах денаціоналізації розвивалося у міжвоєнний період краєзнавство на західноукраїнських землях. Проте, на відміну від УРСР, в Галичині у 30-ті роки видавалася науково-популярна краєзнавча література, українські підручники зі шкільного краєзнавства, праці з мандрівного краєзнавства. Особливої уваги заслуговують теоретичні статті, опубліковані в краєзнавчому журналі «Наша батьківщина» (1937–1939 рр.). З приходом на Галичину у вересні 1939 р. радянської влади були знищені практично всі діючі тоді українські краєзнавчі, культурні, наукові, спортивні, господарські організації, котрі розглядалися як вогнища українського сепаратизму і націоналізму [28, с. 49-50, 61].

Друга світова війна призвела до ще більшого занепаду краєзнавчого дослідництва в Україні. Однак деяку краєзнавчу роботу і в цих умовах проводили вцілілі музеї. На окупованих німецькими загарбниками територіях певну роль у популяризації краєзнавчих досліджень відігравала й преса. У цей період ученим і краєзнавцям вдалося надрукувати низку книг і публікацій у газетах і журналах [28, с. 49-51, 63].

Усе це є свідченням того, що краєзнавча діяльність існувала навіть у найнесприятливіші для неї періоди, що краєзнавство не зникне ніколи, принаймні доти, доки буде битися гаряче серце останнього краєзнавця. В. Прокопчук цілком справедливо зазначає, що краєзнавство як вид науково-громадської діяльності, в 30–50-і роки через різні причини затухало, навіть згоралося на певний період, але надалі проявлялося в діяльності окремих дослідників і структур, у певних формах пробиваючись крізь заборони й обмеження до загального потоку духовного життя суспільства. Воно відрізнялося від попереднього і наступного періодів розмахом діяльності, кількістю учасників, вибором тематики, проблемами, результатами досліджень, але процес тривав [30, с. 40].

І, насамкінець, окремо акцентуємо увагу на важливому аспекті – баченні науковцями 20-х років суті краєзнавства, його об'єктно-предметної сфери, що важливо для розуміння краєзнавства як наукового напрямку, його місця серед інших дисциплін.

У дискусіях про об'єкт, предмет та завдання краєзнавства, які відбувалися в ті часи, амплітуда коливань у визначеннях була широкою: від «своєрідної галузі із вивчення країни за територіальним принципом» до «мікрогеографії краю», «місцевої географії». Відсутність єдності в поглядах щодо завдань і функцій краєзнавства можна пояснити передусім надзвичайною його багатоаспектністю й багатофункціональністю. В обговоренні теоретичних питань, виробленні понятійно-термінологічної системи краєзнавства брали участь представники різних напрямів науки. Вони трактували краєзнавство з позицій «своїх» галузей науки, застосовуючи, відповідно, різні критерії. Якщо розглядати краєзнавство в широкому розумінні, то пропонувані визначення, на наш погляд, по суті, правильні, проте вони розкривають, як правило, лише окремі сторони краєзнавства як складного явища.

Водночас, як зазначає В. Бездрабко, «упродовж двадцятих років спостерігається певна еволюція у поглядах: від переконань у тому, що краєзнавство є одиничною (або природничою, або гуманітарною) наукою, до розуміння його як сукупності наук (не простої сукупності, а такої, що передуює новій науці) у їх єдності і пристосова-

ності до практики; від упевненості в тому, що краєзнавство – це окремий метод дослідної роботи, до сприйняття його як сукупності методів у їх єдності і пристосованості до теорії; від бачення його як праці однаків до визнання колективності» [2, с. 12]. Я. Верменич підкреслює, що попри відсутність єдності у поглядах на завдання і функції краєзнавства, «принципова мета – вивчення країни за територіальним принципом – вимальовувалася досить виразно. Тенденції звести краєзнавство до «мікрогеографії краю», «місцевої географії» підтримки не дістали» [9, с. 337-338; 7, с. 103].

Дійсно, чимало науковців уже в ті часи наполягали на комплексному вивченні краю, вважали краєзнавство наукою. Так, «наукою обласного масштабу» називав краєзнавство В. Богданов [3, с.16]. Думки про особливий статус краєзнавства дотримувалися Г. Артоболевський, О. Дзенс-Литовський, М. Дружинін, підкреслюючи, що воно має свою специфічну мету і завдання [25, с.23]. Справжньою наукою і наукою цілком самостійною вважав краєзнавство автор посібника «Вступ до краєзнавства» А. Большаков на підставі того, що воно є системою знань про цілком певний об'єкт – місцевий край. Ця наука здатна зв'язати своєрідним «краєзнавчим вузлом» навколо вивчення певного регіону дисципліни майже всього наукового фронту [7, с. 103-104].

Подібні погляди поділяли й українські науковці. Об'єкт краєзнавства як «природничу, етнологічну і культурно-історичну цілісність» трактував В. Отамановський [7, с.104]. За Д. Зайцевим об'єктом краєзнавства є всі вияви матеріальної і духовної культури краю в минулому і сьогоденні, в динаміці і статиці, які є різними за змістом і формою, а значить, різними мали бути способи і методи досліджень, їх організація [14; 2, с.13]. Синтетичною «міжнауковою наукою» вважав краєзнавство Ф. Матвієнко-Гарнага [7, с. 194].

Зробимо деякі проміжні висновки, які стосуються наукового аспекту краєзнавства і впливають з аналізу його розвитку в розглянуті періоди.

1. Як і кожна наука, краєзнавство у своєму розвитку пройшло чотири основні етапи, а саме: витоки, зародження, становлення, утвердження (організація). У краєзнавстві, як галузі, яка ха-

рактеризується поєднанням наукових і громадських форм, починаючи з XVIII ст. існував науковий складник, який у різні періоди проявлявся по-різному – активно розвивався, або ж нівелювався.

2. Уже з XVIII ст. і в наступні періоди вчені пов'язували успішне вивчення регіонів з об'єднанням зусиль академічної науки і місцевих дослідників. У поєднанні наукових і громадських начал дослідження краю, у краєзнавчому русі знайшла прояв демократична тенденція розвитку науки, в якій вчені, зокрема В. Вернадський, вбачали засіб інтенсифікації наукової праці [7, с. 104].

3. Наукова тенденція в розвитку краєзнавства досить виразно і яскраво проявилася у 20-і роки ХХ ст. Вона знайшла свій вияв, зокрема, в тому, що краєзнавство розвивалося під егідою академічних наукових установ, у керівництві краєзнавчим рухом і розробці його теоретико-методологічних засад брали участь відомі вчені, науковці. Значна їх частина прагнула не лише до організаційного оформлення краєзнавства, створення відповідних наукових інституцій краєзнавчого спрямування, але й перетворенню його в особливу дисципліну – «науку про край».

В Україні наукова тенденція у розвитку краєзнавства проявилася, зокрема, в намаганнях створити Центральний науково-дослідний інститут краєзнавства та відповідні установи на периферії, виданні журналу «Краєзнавство», діяльності місцевих наукових товариств, які існували або самостійно, або при інших, здебільшого академічних, наукових закладах. Переважно академічними були такі форми організацій краєзнавців, як комісії, кабінети, семінари. Проте вони не залишалися в ізоляції, а тісно співпрацювали з об'єднаннями аматорів, до певної міри, і через журнал Українського комітету краєзнавства [2, с. 14]. Навіть при звуженні краєзнавства до виробничого напрямку на початку 30-х років учені та керівники краєзнавчого руху бачили його розвиток на шляхах наукових підходів.

4. Сутністю наукової тенденції у краєзнавстві 20-х років була спроба втілення в життя «проекту» взаємодії різних наукових напрямів з метою вивчення різноманіття природних, історичних, культурних та економічних особливостей країни

шляхом суцільного порайонного вивчення території силами місцевих дослідників під егідою наукових (академічних) установ. Таким чином, краєзнавство має «історичне право» на подальший розвиток на шляхах міждисциплінарних підходів, на використання наукової спадщини визначних учених не меншою мірою, аніж, скажімо, такий сучасний напрям як регіоналістика (історична регіоналістика). У світлі сказаного висловлювання щодо неправомірності «непомірного розширення концептуальних меж дисципліни (йдеться про історичне краєзнавство – О.Г.)» [7, с. 243] уявляються не зовсім переконливими. Хоча існує й потреба у розмежуванні проблемних полів дисциплін, про що йтиметься далі.

5. В силу різних причин, переважно об'єктивних, наукова тенденція в краєзнавстві 20-х років ХХ ст. була реалізована лише частково.

Звісно, історія не має умовного способу. Проте за більш сприятливих умов наукова тенденція, яка мала місце в краєзнавстві тієї доби, могла б бути реалізована (зокрема, створено НД інститут краєзнавства тощо), і тоді воно було б явищем зовсім, або, принаймні, дещо іншого порядку, а не таким, яким його вважають «зазвичай». Я. Верменич твердить, що краєзнавство у тому вигляді, в якому воно засновувалося в кінці ХІХ – на початку ХХ століття, «себе зживає» [7, с. 11]. Не будемо тут сперечатися з приводу правильності й актуальності цього твердження, лише зауважимо, що при подальшій розробці теоретичних основ краєзнавства слід, на нашу думку, враховувати бачення розвитку краєзнав-

ства в пору його організаційного оформлення, яке передусім з об'єктивних причин у тому вигляді, як його задумали кращі представники науки 20-х років, практично не було реалізоване.

6. На нашу думку, до зазначених вище причин, які не сприяли перетворенню краєзнавства в окрему дисципліну, слід віднести й стан розвитку науки початку ХХ ст. У науці, як відомо, діють протилежні, але взаємопов'язані тенденції: одна – до дисциплінарної диференціації, інша – до міждисциплінарної інтеграції. У ті роки, і в подальшому, переважала тенденція до дисциплінарної диференціації, розвитку тих дисциплін, які почали оформлюватись ще в ХІХ ст. Тенденція поступового переходу від дисциплінарної диференціації до міждисциплінарної інтеграції стала посилюватися в епоху становлення сучасної науки, що знайшло прояв у виокремленні інтегративних дисциплін, таких як українознавство, країнознавство, культурологія тощо, до яких належить і краєзнавство. Ці об'єктивні процеси розвитку сучасної науки, на наш погляд, мають сприяти й розвитку краєзнавства як комплексної дисципліни.

Уже з урахуванням викладеного, а ми далі наведемо й інші аргументи, звужувати краєзнавство лише до мікрорівня досліджень, асоціювати його переважно лише з громадським рухом та аматорською діяльністю, як це роблять деякі науковці, тобто розуміти це явище, як його розуміють «зазвичай», вважаємо некоректним і малоперспективним. Утім, про це докладніше йтиметься далі.

(Продовження в наступному номері).

Джерела та література

1. Бездрабко В.В. Історіографічні спостереження за розвитком краєзнавства в Україні (1920-1930) // Краєзнавство. – 2002. – № 1-4. – С. 16 – 21.
2. Бездрабко В. Часопис «Краєзнавство» 1920–1930-х рр.: ювілейні роздуми // Краєзнавство. – 2012. – № 2. – С. 6–22.
3. Богданов В.В. Этнография в истории моей жизни. – Москва, 1989. – 183 с.
4. Бугрій В.С. Становлення наукових засад історичного краєзнавства в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст. // Сумський історико-архівний журнал, 2014. – № ХХІІІ. – С. 11–17.
5. Бугрій В.С. Шкільне краєзнавство в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст). Монографія / В. С. Бугрій. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2011. – 340 с.
6. Васильчук М. Особливості викладання курсу «літературне краєзнавство» на філологічному факультеті вищої школи (з досвіду роботи в Коломийському інституті Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника) // Краєзнавство. – 2011. – № 3. – С. 67–71.
7. Верменич Я.В. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 284 с.
8. Верменич Я. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів // Регіональна історія України. Збірник наук. статей. Вип. 1. – К., 2007. – С. 13–18.

9. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
10. Демуз І. О. Наукові товариства на теренах України ХІХ – на початку ХХ ст.: полілог учених і епох: монографія / І. О. Демуз. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О. М., 2014 – 681 с.
11. Дем'янчук Г.С., Дем'янчук В.Г., Дем'янчук А.Г. Українське краєзнавство: сторінки історії. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2006. – 296 с.
12. Дубняк К. Вивчення продукційних сил і краєзнавство // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 5–9.
13. Дубняк К. Районування і краєзнавство // Краєзнавство. – 1927. – № 2. – С. 4–8.
14. Зайцев Д. Методика краєзнавчої роботи // Краєзнавство. – 1927. – № 3. – С.1–5.
15. Кашаба О. Історичне краєзнавство як складова національної освіти: теоретичний аспект // Краєзнавство. – 2010. – № 1-2. – С. 96–104.
16. Кашаба О. Краєзнавчий напрям в українській педагогіці 1920-х років // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 25–32.
17. Кашаба О. Часопис «Краєзнавство» як популяризатор краєзнавчого руху в Україні (1927–1930 рр.) // Краєзнавство. – 2012. – № 2. – С. 22–27.
18. Козлов В.Ф. Вопросы исторического краеведения в журнале «Советское краеведение» /1930-1936 гг. // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сборник научных статей. – К.: Наукова думка, 1991. – 312 с. (– С. 49–56.)
19. Козлов В.Ф. Первая Всероссийская конференция научных обществ по изучению местного края (1921) и ее роль в организации краеведческого движения // Пятое всероссийские краеведческие чтения (Москва-Владимир, 27 – 28 мая 2011 г. / Отв. ред. В.Ф. Козлов, сост. А.Г. Смирнова. М.: Издательский центр «Краеведение», 2012. – 512 с. (– С. 1–19.)
20. Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія // Регіональна історія України. – Вип.1. – К., 2007. – С. 205–220.
21. Костиця М. Наукові засади національного географічного краєзнавства // Краєзнавство. – 2009. – № 1–2. – С. 39–45.
22. Криворотченко М. Організаційні форми краєзнавчого руху // Краєзнавство – 1928. – № 5. – С. 1–5.
23. Криворотченко М. Чергове завдання. До обліку краєзнавчих об'єктів // Краєзнавство. – 1928. – № 2–3. – С. 1–4.
24. Криворотченко М. Чергові завдання Українського Комітету Краєзнавства // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 2–5.
25. Куделко С., Кашаба О. Теоретико-методологічна дискусія з питань історичного краєзнавства в 20-ті – на початку 30-х років ХХ ст. // Краєзнавство. – 2009. – № 3 – 4. – С. 21–27.
26. Лоскутова М. «Наука областного масштаба»: идея естественных районов в российской географии и истоки краеведческого движения 1920-х гг. // Ab Imperio. – № 2. – 2011. – С. 83–121.
27. Очеретянко В.І. Здобутки та втрати українського краєзнавства в 20-30-ті рр. ХХ ст. // Туристично-краєзнавчі дослідження. Випуск І. Ч.П. – К., 1998. – С. 179–184.
28. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство: Навч. посіб. / За ред. проф. Ф.Д. Заставного. – К.: Знання, 2006. – 575 с.
29. Полонська-Василенко Н. Українська академія наук / Нарис історії. Частина II. /1931-1941/. – Мюнхен, 1958.
30. Прокопчук В.С. Від «зоряності» – до занепаду: українське краєзнавство кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст. // Краєзнавство. – 2006. – № 1–4. – С. 40–44.
31. Прокопчук В. Деякі аспекти теорії і методології шкільного краєзнавства // Краєзнавство. – 2011. – № 3. – С. 29–35.
32. Савчук В.О. Еволюція державної політики щодо краєзнавчого руху України у 20-х–30-х рр. ХХ ст. // Краєзнавство. – 2005. – № 1-4. – С. 18–20.
33. Савчук В.О. Зауваги до дискусії про становлення організаційних структур краєзнавчого руху України в сер. 20-х років ХХ століття // Краєзнавство. – 2001. – № 1–4. – С. 37–41.
34. Сарбей В.Г. Первая попытка организации системных историко-краеведческих исследований на Украине // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: Сб. ст. / АН Украины. Ин-т истории Украины и др.; Редкол.: П.Т. Тронько (отв. ред.) и др. Киев: Наук. думка, 1991. – 312 с. (– С. 35–40).
35. Теодорович А.Ю. Історико-краєзнавча діяльність установ історичного профілю Всеукраїнської академії наук в 20-х роках ХХ століття. Автореф. десерт. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук. – Донецьк, 2002. – 19 с.
36. Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (Досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000. – 270 с.

37. Филимонов С.Б. Вопросы исторического краеведения на Всероссийских и Всесоюзной краеведческих конференциях 1920-х годов // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: Сб. ст. / АН Украины. Ин-т истории Украины и др.; Редкол.: П.Т.Тронько (отв. ред.) и др. Киев: Наук. Думка, 1991. – 312 с. (– С. 41–48).

38. Франко І. Галицьке краєзнавство // Зібрання творів у 50 тт. – Т.46. – Кн. 2. – К., 1986.

39. Яната О. Державні завдання краєзнавства // Краєзнавство. – 1928 . – №1. – С.1– 3.

40. V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України (23 січня 2012 року). Матеріали та документи. – К., 2012. – 182 с., іл.

Александр Гончаров

Научный потенциал краеведения: ретроспективный взгляд, современное состояние, пути повышения эффективности

В статье предпринята попытка анализа научного потенциала краеведения. Прослеживается развитие научной составляющей краеведения с XVIII ст. к современности. Особое внимание обращается на развитие научной тенденции в краеведении в пору организационного оформления краеведческого движения (20-е годы XX ст.). Анализируются пути интенсификации когнитивной функции современного краеведения, его дальнейшего развития как научной отрасли.

Ключевые слова: краеведение, краеведческое движение, научный потенциал, научная тенденция, когнитивная функция.

Alexander Goncharov

Scientific potential of regional studies: retrospective view, current state and ways of increasing efficiency

In the article an attempt of analyze of the scientific potential of local history is made. Development of the scientific component of regional studies from XVIIIth century till nowadays is traced. Particular attention is paid to the development of scientific trends in local history in the period of its organizational realization in 1920s. Ways of intensification of cognitive function of modern local history, its development as a scientific field are proposed.

Key words: local history, local history movement, scientific potential, scientific tendency cognitive function.